

УДК 323.325(477.4):338.43.01/.02

DOI 10.24919/2519-058x.3.101057

Зінаїда СВЯЩЕНКО,

orcid.org/0000-0002-7773-020X

*доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань) szv09@meta.ua*

ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДО СИБІРУ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

У статті висвітлено особливості переселенського руху селян Київської губернії в роки століпінської аграрної реформи. Звертається увага на причини, результати та наслідки переселень для селянства краю. Наводяться дані про розміри переселення за 1906 – 1912 рр. на схід Російської імперії і в зворотному напрямі. Зроблено висновок про те, що в роки століпінської аграрної реформи Київська губернія займала значне місце у переселенському русі до Сибіру, який був складовою частиною і одним із засобів здійснення нової аграрної політики.

Ключові слова: *переселення, міграції, селянство, переселенці, Київська губернія, століпінська аграрна реформа.*

Лім. 18.

Zinaida SVIASHCHENKO,

*PhD hab (History), Associate Professor of World History, Pavlo Tychyna
Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), szv09@meta.ua*

TRANSMIGRATION OF PEASANTRY OF KIEV GUBERNIA TO SIBERIA DURING STOLYPIN'S AGRARIAN REFORM

The article centres on the transmigration movement of peasants of Kiev gubernia in the time of Stolypin's agrarian reform. Attention is drawn to the causes, results and consequents of the transmigrations for the local peasantry. The data on the scale for 1906 – 1912 resettlement to the east of the Russian Empire and vice versa are presented.

It has been noted, that among the factors to have led to a significant migration movement, first, the revolution can be mentioned, as it further aggravated the agrarian question; then, Law of November 9, 1906 to withdraw from the community, that enabled those wishing to move away to sell their portion; also, the cessation of hostilities and gradual release of railway transport and the military; and finally, the encouragement of transmigration by the government.

During the migration policy, Stolypin's reform became clearer and of directional character. The state undertook to provide preferential transportation of migrants, to reduce the railway tariff for their luggage and cattle, to organize quick settlement and allotment of land, to ban arrears and debts of zemstvo assemblies for five years, to grant every family interest-free credits up to 165 roubles, to free immigrants for 5 years from treasury and zemstvo taxes and for 3 years from military duty.

The natives of Kiev gubernia settled mainly in Tomsk, Akmolinsk, Primorsk and Turgai gubernias.

The conclusion has been made that during Stolypin's agrarian reform Kiev gubernia occupied an important place in the colonization movement to Siberia, which was part and a means of implementation of the new agricultural policy.

Key words: *transmigration, migration, peasantry, immigrants, Kiev gubernia (province), Stolypin's agrarian reform.*

Ref. 18.

Зинаида СВЯЩЕНКО,

*доктор исторических наук, профессор кафедры всеобщей истории
Уманского государственного педагогического университета имени Павла Тичины
(Украина, Умань) szv09@meta.ua*

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ КРЕСТЬЯН КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ В СИБИРЬ В ГОДЫ СТОЛЫПИНСКОЙ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ

В статье освещены особенности переселенческого движения крестьян Киевской губернии в годы столыпинской аграрной реформы. Обращается внимание на причины, результаты и последствия

переселений для крестьянства края. Приводятся данные о размерах переселения за 1906 – 1912 гг. на восток Российской империи и в обратном направлении. Сделан вывод о том, что в годы столыпинской аграрной реформы Киевская губерния занимала значительное место в переселенческом движении в Сибирь, которое было частью и одним из средств осуществления новой аграрной политики.

Ключевые слова: переселение, миграции, крестьянство, переселенцы, Киевская губерния, столыпинская аграрная реформа.

Лит. 18.

Постановка проблеми. Дослідження переселенських рухів населення України належить до актуальних проблем історії України ХІХ – початку ХХ ст., які потребують подальшої розробки. Саме переселення селян до східних районів Російської імперії в роки столыпинської аграрної реформи були складовою частиною реформування сільського господарства країни. За допомогою цього уряд розраховував зменшити перенаселення селян в європейській частині Росії і надати можливість тим з них, які хотіли займатися сільським господарством, але не мали для цього достатньої кількості землі, проявити свою ініціативу на новому місці. Київська губернія у селянських переселеннях займала значне місце серед європейських губерній Росії.

Аналіз досліджень. Процесам переселення та переселенській політиці Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. присвячено низку досліджень. Серед них слід виділити праці В. Кабузана [1], А. Кауфмана [2], В. Степиніна [3], В. Шандри [4], Г. Шмелева [5], М. Якименко [6; 7], І. Ямзіна [8], А. Яхонтова [9] та ін. Безпосередньо вивченню історії переселення селян України на Схід Російської імперії присвячені кандидатська та докторська дисертації М. Якименка [10; 11]. Це – перші дисертаційні дослідження, які окремо розглядають роль саме українського селянства в колонізації Сходу Російської імперії, роз'яснюють причини та наслідки того величезного переселенського руху з України. Але більшість дослідників звертають увагу на значення переселенської політики в роки столыпинської аграрної реформи для України загалом, тому запропонована тема дослідження залишається відкритою.

Мета статті. Автор запропонованої публікації ставить за мету дослідити переселенський рух селян Київської губернії в роки столыпинської аграрної реформи.

Виклад основного матеріалу. Столыпинська аграрна реформа не була випадковою. Вона впливала із тогочасних економічних та історичних умов, які вимагали створення нової законодавчої бази. В основі аграрної реформи лежали такі складові частини, як дозвіл селянам отримувати землю у приватну власність (хутір чи відруб), переселення селян у малозаселені районисходу Російської імперії.

У роки столыпинської аграрної реформи розпочинається якісно новий етап в освоєнні сибірських земель, що почався після 1906 р. 70% його учасників становили вихідці з українських губерній.

Для цього етапу була характерна зміна соціального складу селянства, бо до переселенського руху включилася найбідніша його частина, що, не чекаючи державних дотацій, активно намагалася виїхати на Схід. Для неї вже не знайшлося таких родючих земель, як її попередникам, і вона переважно змушена була освоювати гірші площі й у більш віддалених місцях. Але не маючи засобів для успішного ведення там власного господарства, незаможні селяни або поверталися назад, або наймалися до своїх успішніших земляків [4, 233].

Київська губернія, яка займала за попереднє десятиліття шосте місце за кількістю переселенців, в останній період піднесення переселенського руху, перемістилася на третє місце [12, 5].

Для регулювання міграційних потоків створювалися відповідні місцеві державні структури – губернські та повітові землевпорядні комісії, які, згідно із законом від 6 червня 1904 р. й схваленим Миколою ІІ положенням Ради міністрів від 10 березня 1906 р., наділялися правом відряджати уповноважених і ходоків для вибору землі за Уралом. Їм для поїздок надавалися певні пільги.

Оочі переселитися мали зареєструватися, кожні чотири сім'ї виділяли ходока й разом ті, допомагаючи один одному у дорозі, відбирали землю на поселення, враховуючи, що вона наділяється на кожного члена родини. Ходоки вибиралися із заможних сімей через значні дорожні витрати, адже поїздка тривала не менше ніж два місяці. Через них влада намагалася також врегулювати темпи переселення, то надаючи пільги, то позбавляючи їх [4, 235].

Тільки за 1908 – 1909 рр. із Київщини було відправлено до різних переселенських районів близько 7 тис. ходоків, значна частина яких у 1906 – 1913 рр. з'їздила безрезультатно: їх не влаштували запропоновані землі, кліматичні умови, відсутність водойм, заболочені або лісові райони. Не влаштували ходоків і віддаленість майбутніх поселень, звідки важко було дістатися з хлібним товаром до місць його збуту. Ці обставини не відповідали очікуваним результатам, тим ідеальним сподіванням, які селяни уявляли собі з листів односельчан та родичів [7, 35].

Найбільше до Сибіру переселялося в період 1905 – 1914 рр., особливо інтенсивно з 1908 р. За даними, які наводить Л. Ф. Склярів, із Київської губернії в ці роки переселилися 171 369 осіб [13, 127, 129].

Дані про розміри сімейного переселення за 1906 – 1912 рр. можна взяти зі статистичного дослідження П. Новоселова:

1906 р.	–	7608
1907 р.	–	34458
1908 р.	–	44116
1909 р.	–	33139
1910 р.	–	17704
1911 р.	–	7201
1912 р.	–	3931
Всього	–	148157 [12, 4].

У цьому ж таки дослідженні представлені результати переселень по повітах Київської губернії [12, 13]. Вони є такими:

Повіти	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	Всього
Канівський	570	5163	9831	4828	1619	816	464	23 291
Звенигородський	2303	6801	4700	2936	1145	814	422	19 121
Таращанський	1047	5765	4405	2314	896	266	445	15 138
Васильківський	245	1397	4257	4137	2166	843	430	13 472
Уманський	83	736	2912	5403	2344	829	397	12 704
Черкаський	1514	1331	2618	3648	2320	790	359	12 580
Чигиринський	434	928	2104	2502	2301	1047	490	9806
Липовецький	720	1937	3127	2129	1355	313	202	9783
Сквирський	209	3703	2078	2003	961	509	205	9668
Радомишльський	57	2585	3299	1614	801	214	205	8775
Київський	124	811	4053	921	902	454	133	7398
Бердичівський	302	3301	732	704	894	306	179	6418

1906 р. – найменший за розмірами переселень, далі, як бачимо, переселення досить інтенсивні. З 1910 р. рух знову зменшується. Основну масу переселенців дала південна частина Київської губернії.

Цікавими є дані по волостях [12, 13]:

Повіти	Заг. к-сть волостей	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Канівський	19	17	19	18	18	19	18	18
Звенигородський	17	17	17	17	17	17	16	16
Таращанський	13	13	13	13	13	13	12	11
Васильківський	21	10	18	19	20	19	19	17
Уманський	19	6	15	18	19	18	17	15
Черкаський	24	15	14	23	20	22	18	15
Чигиринський	16	10	14	16	16	16	15	15
Липовецький	16	12	16	15	16	15	13	12
Сквирський	16	9	16	16	16	15	14	15

Радомисльський	17	5	14	16	15	14	13	12
Київський	20	6	12	14	14	17	14	14
Бердичівський	16	11	16	15	11	13	12	12

Загалом із 7344 поселень Київської губернії у 1906 р. вихідці були із 536, у 1907 р. – із 1092, у 1908 – із 1632, у 1909 р. – із 1857, у 1910 р. – із 1348, у 1911 р. – із 844 і у 1912 р. – із 621 поселення [12, 24].

Серед факторів, які зумовили такі наслідки переселенського руху, слід назвати революційні події, які ще більше загострили аграрне питання; закон 9 листопада 1906 р. про вихід із общини, який дав можливість охочим переселитися продавати свій наділ; припинення військових дій і поступове звільнення залізниць від перевезень військових і, нарешті, заохочення переселень урядом.

Указ від 9 листопада 1906 р. дав змогу селянам при переселенні продавати закріплену в приватну власність землю, а отже, сприяв активізації переселенського руху, особливо з районів аграрного перенаселення. Помітну роль відігравала і пропаганда переселення та обіцянки уряду допомоги переселенцям грошовим кредитом. Майже відразу після указу 1906 р. уряд дав розпорядження щодо впровадження низки заходів з метою переселення селян.

Під час століпінської реформи політика переселення набула більш чіткого й спрямованого характеру. Пропонувалося організувати в Сибіру навіть торги за окремі ділянки, і тільки після того переселенець мав їхати займати викуплену землю. Аби підготувати селян до переїзду, ознайомити їх з новими умовами, Переселенське управління почало видавати тисячними накладками відповідну літературу, зокрема 1907 р. було надруковано 130 тисяч книг із 400 тисячами пояснень [13, 125].

Як зазначає В. Шандра, держава не скупилася на обіцянки, коли йшлося про законний переїзд, адже вона зобов'язувалася забезпечити пільгове перевезення мігрантів, зменшити залізничний тариф на їх багаж та домашніх тварин, влаштувати швидке поселення й наділення землею, зняти недоїмки, борги земських зборів на п'ять років, безвідсоткові кредити кожній сім'ї до 165 руб. [4, 236]. Нарешті, переселенці на п'ять років звільнялися від казенних, земських податків і на три роки – від військової служби [14, 496]. Хоч і невеликими були ці пільги, але сприяли тому, що все більше сільських бідняків вирушали шукати кращої долі на «новій землі».

Як одна з перспективних описувалася, зокрема, Єнісейська губернія, її м'який клімат і землі, які дають високу врожаї. Влада обіцяла, що вирощений хліб переселенці зможуть продавати у великій кількості робітникам золотих копалень та заводів, які постійно його потребують. Однак життєві реалії далеко не завжди відповідали агітаційним заклинам. Справді, тим переселенцям, що мали свідоцтва на виділені землі, надавалися пільги на проїзд і перевезення багажу, однак їх позбавлялися ті, хто їхали без них. Проте всі вони, й інші однаково страждали від антисанітарних умов у поїздах, викликаних тривалістю переїзду, скупченістю великої чисельності людей без елементарних побутових зручностей [4, 236].

На адаптацію селян у Сибіру впливали природно-економічні умови, їхня схожість із тим краєм, звідки прибували поселенці. Мігранти перших періодів виявилися в найкращому становищі, бо могли вибирати родючіші землі.

Українські селяни намагалися осідати на півдні з його знайомим лісостеповим ландшафтом, де краще було розвивати землеробство. Внаслідок цього їх поселення сконцентровано тяглися степовими районами північного Казахстану й південного Сибіру і на сході – у басейнах Амура та Уссурі [15, 37].

У роки Століпінської аграрної реформи українці переселялися головним чином в Ішимський і Тюкалінський округи Тобольської губернії; в Барнаулський, Бійський і Каїнський округи Томської губернії. Основними заняттями українських колоністів залишалося землеробство та скотарство в сполученні з промислами й ремеслами. Усього за період з 1864 до 1914 р. до Сибіру переселилися 3687 тис. осіб, основна маса яких були етнічними українцями – вихідцями з Наддніпрянської України [16, 94–96]. Наприклад, на 1914 р. на території Сірого Клину, або Сірої

України, проживали майже 1605 тис. українських колоністів. Серед них 175,7 тис. були вихідцями з Київської губернії [17, 27].

Вихідці із Київської губернії розселилися приблизно так: у Томській губернії – 24%, в Акмолінській – 21,5%, Приморській – 19,8%, в Тургайській – 8,2% [12, 31].

Але постійні звістки від переселенців про недостатню кількість та погану якість землі, незадовільні умови переселення, недостатність урядової допомоги призвели до того, що переселенська хвиля почала потроху спадати.

Це пояснюється кількома обставинами. Передусім, як не дивно, землевпорядні служби «на новій землі» не встигали відводити земельні ділянки й багатьом пропонували не підготовлені для поселень місця. Збільшенню переселень до Сибіру сприяла й своєрідна ейфорія, чутки про те, як просто і досить швидко можна розбагатіти в казково щедрому Сибіру. Коли ж дійсність виявлялася зовсім протилежною, легковіри швидко розчаровувалися і поверталися назад. Звичайно, відіграв свою роль неврожай 1911 р. Мотиви повернення були різні: туга за рідним краєм, природно-кліматичний фактор, який негативно позначався на стані здоров'я окремих осіб, а найперше – труднощі з облаштуванням, з якими зіткнулися переселенці на перших порах [18, 90].

Земські статистики помітили, що більше осіб поверталися зі степових областей та менше – з лісових губерній краю. Із них 41,1% називали причиною повернення відсутність придатної землі для господарювання, 24,8% – недостатність матеріальних засобів, 5,4% – неврожайні ґрунти, 4,2% – заболоченість, відсутність водойм і гористість [4, 237].

Дані про розміри зворотного руху переселенців Київської губернії за 1906 – 1912 рр.:

1906 р.	–	413
1907 р.	–	1394
1908 р.	–	1806
1909 р.	–	2529
1910 р.	–	3718
1911 р.	–	3888
1912 р.	–	1962
Всього	–	15710 [12, 9].

У 1913 р. до Сибіру переселилися 3759 осіб, назад повернулися 597 [12, 10].

Якщо порівняти із переселеннями 1896 – 1905 рр., то середній річний вихід по Київській губернії за семиріччя 1906 – 1912 рр. перевищує середній річний вихід із неї за 1896 – 1905 рр. майже в 7,5 раза (21165 проти 2831) [12, 12].

У підсумку за 17 років із Київської губернії до Сибіру виїхали 180231 (12%) осіб, повернулися – 20539 (10%) [12, 12].

Однак не будемо забувати й про те, що не всіх селян простори Сибіру зустрічали суворо. Були й задоволені переїздом. Природні умови дозволяли їм успішно займатися тваринництвом, особливо у північних районах Західного Сибіру. Швидкому росту сибірського маслоробства сприяло як зростання виробництва товарного молока в селянських господарствах, так і розквіт кооперації, виникнення щільної мережі маслоробних артілей. Варто зауважити, що рівень розвитку кооперації у Сибіру був досить високий. Сибір був багатим і вільним. Община зберігала тут найкращий спадок, ідею соціального захисту, колективізм і була звільнена від «рівності злиднів». Унаслідок освоєння земель Сибір став розвинутим регіоном виробництва землеробської продукції. Через Сибірську магістраль, у будівництві якої брали участь переважно вихідці з України, в 1913 р. було перевезено на внутрішній і зовнішній ринки близько 50 млн. пуд. зерна. На сибірських землях збирали в середньому 300 пуд. зернових із десятини, а пуд найкращої пшениці коштував 50 коп. [18, 89].

Завдяки переселенському рухові були досягнуті вагомі результати в економічному і соціальному розвитку, насамперед Сибіру. За 1906 – 1913 рр. посівні площі регіону збільшилися на 80% [18, 89]. Це, зі свого боку, сприяло зниженню гостроти земельного питання в центрі імперії, в тому числі й в Україні.

У результаті переселення вивільнилася земля у густонаселених районах України, яку одержали односельці вибулих. На превеликий жаль, реформі не судилося завершитися динамічно, вона

залишилася незавершеною через низку обставин і була призупинена постановою Тимчасового уряду 28 червня (11 липня) 1917 р.

Висновки. Таким чином, переселення селян у роки столипінської аграрної реформи до Сибіру було складовою частиною і одним із засобів здійснення нової аграрної політики. За допомогою переселень уряд П. Столипіна намагався зменшити аграрне перенаселення європейських губерній Росії. Київська губернія займала значне місце у переселенському русі. Основним контингентом серед переселенців були безземельні та малоземельні селяни. Саме їм довелося долати величезні перешкоди для того, щоб організувати стійке господарство на нових землях. Організація переселенської кампанії мала низку недоліків – недостатнє інформування переселенців про місця їх майбутнього проживання, погана організація перевезення переселенців, недостатня грошова забезпеченість. Водночас, завдяки переселенському рухові були досягнуті вагомні результати в економічному і соціальному розвитку Сибіру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850 – 1916 рр. / В. М. Кабузан // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65–70.
2. Кауфман А. А. Переселение и колонизация / А. А. Кауфман. – СПб., 1905. – 348 с.
3. Степунин В. А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века (Переселенческий закон 6 июня 1904 г.) / В. А. Степунин // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 161–165.
4. Шандра В. С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861 – 1917 рр.: чинники та наслідки / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 19. – С. 228–242.
5. Шмелев Г. И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г. И. Шмелев. – М.: Наука, 2000. – 255 с.
6. Якименко Н. А. Аграрные миграции в России (1861 – 1917 гг.) / Н. А. Якименко // Вопросы истории. – 1983. – № 1. – С. 17–31.
7. Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906 – 1913 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1974. – № 7. – С. 32–42.
8. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян / И. Ямзин. – К., 1912. – 198 с.
9. Яхонтов А. П. Переселение и колонизация / А. П. Яхонтов. – Харьков, 1925. – 105 с.
10. Якименко Н. А. Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906 – 1913 гг.) Автореф. дис. ... канд. ист. наук. (07.00.02) / Н. А. Якименко. – К., 1977. – 30 с.
11. Якименко Н. А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861 – 1917 гг.). Автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. / КГУ им. Т. Г. Шевченко / Н. А. Якименко. – К., 1989. – 36 с.
12. Новоселов П. М. Переселение в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-Русской областной земской переселенческой организации: За 1906 – 1912 гг.: [В 2-х вып.] / Петр М. Новоселов. – Полтава: Бюро Ю.-Р.О.З.П. орг., 1913. – Автор указан в предисловии. Вып. 1: Учет семейного переселения: Текст и сводные таблицы. – 1913. – [4], IV, 56, [2], 192 с.
13. Скляр Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы / Л. Ф. Скляр. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1962. – 588 с.
14. Історія селянства Української РСР: У 2-х Т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 552 с.
15. Черномаз В. А. Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917 – 1922) / В. А. Черномаз. – Владивосток: Изд. Дальневосточного у-та, 2009. – 560 с.
16. Промышленное и сельскохозяйственное освоение Восточной Сибири. – Иркутск: ИГПУ, 1998. – 195 с.
17. Подрез Ю. В. Українська діаспора Сибіру та Далекого Сходу в другій половині XIX – початку XX століття / Ю. В. Подрез // Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Харків, 2014. – Вип. 51. – С. 25–30.
18. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Марчук. – К.: «Знання», 2000. – 343 с.

REFERENCES

1. Kabuzan V. M. Pereselennia ukraintsv u Dalekoshidnyi krai v 1850 – 1916 rr. / V. M. Kabuzan // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1971. – № 2. – S. 65–70.
2. Kaufman A. A. Pereselenie i kolonizatsiya / A. A. Kaufman. – SPb., 1905. – 348 s.

3. Stepynin V. A. Iz istorii pereselencheskoy politiki samoderzhaviya v nachale KhKh veka (Pereselencheskiy zakon 6 iyunya 1904 g.) / V. A. Stepynin // Istoriya SSSR. – 1960. – № 5. – S. 161–165.
4. Shandra V. S. Pereselenia ukrainskykh selian do Sybiru u 1861 – 1917 rr.: chynnyky ta naslidky / V. S. Shandra // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – 2011. – Vyp. 19. – S. 228–242.
5. Shmelev G. I. Agrarnaya politika i agrarnye otnosheniya v Rossii v KhKh veke / G. I. Shmelev. – M.: Nauka, 2000. – 255 s.
6. Iakymenko N. A. Ahrarnye myhratsyy v Rossyy (1861 – 1917 hh.) / N. A. Yakymenko // Voprosy ystoryy. – 1983. – № 1. – S. 17–31.
7. Iakymenko M. A. Orhanizatsiia pereselennia selian z Ukrainy v roky stolypinskoï ahrarnoi reformy (1906 – 1913 rr.) / M. A. Yakymenko // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1974. – № 7. – S. 32–42.
8. Yamzin I. Pereselencheskoe dvizhenie v Rossii s momenta osvobozhdeniya krestyan / I. Yamzin. – K., 1912. – 198 s.
9. Yakhontov A. P. Pereselenie i kolonizatsiya / A. P. Yakhontov. – Kharkov, 1925. – 105 s.
10. Yakimenko N. A. Pereselencheskoe dvizhenie iz Ukrainy v gody stolypinskoï agrarnoy reformy (1906 – 1913 gg). Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. (07.00.02) / N. A. Yakimenko. – K., 1977. – 30 s.
11. Yakimenko N. A. Pereselenie krestyan Ukrainy na okrainy Rossii v period kapitalizma (1861 – 1917 gg.). Avtoref. dis. ... doktora ist. nauk: 07.00.02. / KGU im. T. G. Shevchenko / N. A. Yakimenko. – K., 1989. – 36 s.
12. Novoselov P. M. Pereselenie v Sibir iz vosmi guberniy, vkhodyashchikh v sostav Yuzhno-Russkoï oblastnoï zemskoy pereselencheskoï organizatsii: Za 1906 – 1912 gg.: [V 2-kh vyp.] / Petr M. Novoselov. – Poltava: Byuro Yu.-R.O.Z.P. org., 1913. – Avtor ukazan v predislovii. Vyp. 1: Uchet semeynogo pereseleniya: Tekst i svodnye tablitsy. – 1913. – [4], IV, 56, [2], 192 s.
13. Sklyarov L. F. Pereselenie i zemleustroystvo v Sibiri v gody stolypinskoï agrarnoy reformy / L. F. Sklyarov. – L.: Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1962. – 588 s.
14. Istoriia selianstva Ukrainsoï RSR: U 2-kh T. – K.: Naukova dumka, 1967. – T. 1. – 552 s.
15. Chernomaz V. A. Ukrainsoe natsionalnoe dvizhenie na Dalnem Vostoke (1917–1922) / V. A. Chernomaz. – Vladivostok: Izd. Dalnevostochnogo u-ta, 2009. – 560 s.
16. Promyshlennoe i selskokhozyaystvennoe osvoinie Vostochnoy Sibiri. – Irkutsk: IGPU, 1998. – 195 s.
17. Podriez Yu. V. Ukrainska diaspora Sybiru ta Dalekoho Skhodu v druhii polovyni XIX – pochatku XX stolittia / Yu. V. Podriez // Zbirnyk naukovykh prats / Khark. nats. ped. un-t imeni H. S. Skovorody. Seriia «Istoriia ta heohrafiia». – Kharkiv, 2014. – Vyp. 51. – S. 25–30.
18. Panchenko P. P. Ahrarna istoriia Ukrainy / P. P. Panchenko, V. A. Marchuk. – K.: «Znannia», 2000. – 343 s.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2017 р.